

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 13 • sayı / issue: 3 • kış / winter 2013

Hukûkî Dinamizm ve İctihatta İsabet Tartışmaları

Tevhit Ayengin

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
tevhitay@comu.edu.tr

Öz

Hukuk, sosyal hayatı düzenleyen en önemli sosyal kurumlardan birisidir. O, toplumsal hayattaki değişiklikleri dikkate alır ve onları kendi değerleri doğrultusunda şekillendirir ve yönlendirir. Bu yöndeki başarısı, büyük oranda, dinamik yapısına ve bunu gerçekleştirecek metodolojik zenginliğe sahip olmasına bağlıdır. İslam hukuku da bu özellikleri taşımaktadır. Ona bu dinamizmi sağlayan metodolojik dayanakların en önemlilerinden birisi kuşkusuz "ıctihatta isabet ve hata" tartışmaları ve bunun sonucunda oluşan zengin mi-rastır. Fıkıh usulünde bu başlık altında yapılan tartışmalarda usûl alimlerinin "musavvibe" ve "muhattie" olmak üzere iki görüşü benimsedikleri ve bu görüşlerini akli ve nakli delillerle ispata çalıştıkları görülmektedir. Musavvibe taraftarları, "Allah katında ıctihat öncesinde belirlenmiş bir doğrunun/hükümün bulunmadığını" ve dolayısıyla "her müctehidin ıctihadında isabet edeceğini" savunurken; muhattie ise "Allah katında önceden belirlenmiş bir hükümün var olduğunu" ve bu sebeple "müctehitlerden sadece birisinin ıctihadının bu hükme isabet edeceğini, diğerlerinin ıctihatlarında yanılacaklarını" kabul etmektedir. Bu çalışmada her iki gurubun görüşleri hukukî dinamizm açısından değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinamizm, Değişim, Hukukî Dinamizm, İctihatta İsabet ve Hata, Musavvibe, Muhattie.

Juristic Dynamism and Discussions of Error and Right in Ijtihad

Law is one of the most societal institutions that regulates and deeply affects social life. It takes into account the social changes and shapes and manages these changes according to its main criteria and values. Its power of transformation mostly depends on its dynamic structure and methodological profundity. One of the main methodological resources providing constant dynamism to Islamic Law is the "Discussions of Error and Right in Ijtihad". These discussions have caused scholars to adopt two different opinions as musawwibah and mukhattiah in usul al fiqh and try to prove their point of views with logical and historically transferred information. The proponents of musawwibah maintain that there is no true decision or judgment which was determined by God before the ijthahs of Mujtahids and therefore every mujtahid can reach to the true ijthah. On the other hand, supporters of mukhattia acknowledge that there is a true judgment which was made by God. In this case only one mujtahid can make the right ijthah and others ineluctable err. In this article, we have evaluated the opinions of these two groups from the perspective of juristic dynamism.

Key Words: Dynamism, Changing, Juristic Dynamism, Error and Right in Ijtihad, Musawwibah, Mukhattiah.

Atf

Tevhit Ayengin, Hukukî Dinamizm ve İctihatta İsabet Tartışmaları, Marife, Kış 2012, ss. 139-158

Giriş

Hayatın her alanında sürekli olarak değişme ve gelişmeler yaşanmaktadır. Çünkü değişim Allah'ın kâinattaki değişmez kanunudur.¹ İnsan bu değişimi diğer canlılara oranla daha yakından ve kapsamlı olarak hissetmektedir. Aslında bu farkında oluş, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden birisidir. İnsan sadece içinde bulunduğu anı yaşayan bir varlık değildir. O geçmişle şimdiyi karşılaştırmakta, geleceği şimdiye kıyasla şekillendirebilmektedir. Dolayısıyla sadece farkında olabilmek tek başına yeterli olmamaktadır. Bu değişime olumlu anlamda katkı sağlamak ve değişimi bu istikamette yönlendirebilmek insanlığın en önemli görevlerinden birisidir. Sürekli olarak değişen ve gelişmekte olan bu evrende insan ve toplum için yeni ihtiyaçlar ve sorunlar meydana geldiğinden, insanın bunlara duyarsız kalması geleceğini riske atmaya eşdeğer olacaktır.

Cevap ve çözüm bekleyen sorunların en önemlisi hiç kuşkusuz hukukî olanlardır. Toplum halinde yaşama zorunluluğunda olan insanın, sosyal davranışlarının -bir bütün olarak düşünüldüğünde- hukuka konu olmaması imkânsızdır. Birlikte yaşama dinamik bir süreci gerektirdiğinden toplumsal değişim ile hukuk arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkinin derin ve kaçınılmaz olduğunu doğal karşılamak gerekir. Öte yandan hukuk sistemlerinin, içerisinde şekillendiği toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarına bağlı olarak farklılıklar taşıması tabii olmakla birlikte, hukukun işlevselliği ve diğerlerine üstünlüğü, bu değişimi okuma, yorumlama ve yönlendirmedeki başarılarından kaynaklanmaktadır.

Hukukun ana görevi toplumsal düzeni sağlamanın yanında insanlar arasında hak ve adalet ilkesine uygun düzenlemelerde bulunmaktır. Değişim ile hak ve adalet ilkesini buluşturmanın yolu, hukukî yapının dinamik bir niteliğe sahip olmasından geçmektedir. Aksi halde kendisinden çözüm üretmesi beklenen hukukun bizzat kendisi probleme dönüşmüş olacaktır.

İslam hukukunun sosyal alandaki değişim ve gelişmeler karşındaki durumu ve onlara cevap ve çözüm üretme başarı ve becerisi, yapısının statik veya dinamikliğiyle bağlantılı olarak tartışılmaktadır. İslam hukukunun statik bir yapıya sahip olduğunu savunanlar bu hukukun kökeninin ve ana kaynaklarının ilâhî oluşunu görüşlerinin merkezine almaktadırlar.² Son asırlarda, özellikle sanayi devrimi ve onun sosyal hayatta meydana getirdiği değişimler sonrasında dile getirilen bu iddialar ve insanlığın her alanda yaşamakta olduğu değişim ve gelişmeler, İslam hukukunun dinamizmi hususuna yoğunlaşmayı hızlandırmıştır.

İslam hukukunun dinamizmine katkı sağlayan birçok etken vardır. Bunların başında içtihat düşüncesi ve bu düşüncenin desteklediği metodik hukuk kaynakları bulunmaktadır. İslam hukukunda içtihadın merkezi bir konuma sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Hatta İslam hukukunun kaynaklarını; Kitap, Sünnet ve fer'î kay-

¹ Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 166.

² Bu iddia sahipleri ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Köse, "İslâm Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili", *SÜİFD*, S. 6 (1996), s. 255-295.

nakların içerisinde dâhil olduğu içtihat olmak üzere üç kısımda değerlendirmek de mümkündür.³

Ele aldığımız konuyla bağlantılı olarak içtihadı açık veya kapalı alan tartışmaları yapılmaktadır. Her şeyden önce nassı anlama ve yorumlama içtihadî bir eylemdir. Doğrudan o konuyla alakalı nassın bulunmadığı hususlarda çözüm arayışı da aynı şekilde içtihadın alanına dâhil olmaktadır.

Diğer bir tartışma alanı da içtihadın doğruluğu ve bağlayıcılığı etrafında yoğunlaşmaktadır. İchtihat hukuk alanında yürütülen bilimsel bir faaliyettir. Bunun doğruluğu ne ile test edilebilecektir? Daha metodolojik bir ifade ile “hak Allah katında tek midir?” yoksa “hak müçtehitlerin içtihatları sayısınca mıdır?” ana başlığı altında tartışmalar yapılmaktadır. Bunun sonucu olarak da “her müçtehit isabet eder mi, edemez mi?” şeklinde bir soru gündeme gelmekte ve etrafında bir dizi tartışmalar cereyan etmektedir.

Biz bu çalışmada, hukuk ve dinamizm konularına, bu bağlamda İslam hukukunun dinamizmine katkı sağlayan etkenlere, içtihadı açık veya kapalı alan hususuna ve içtihadta isabet ve hata tartışmalarına yer vereceğiz. Bu hususların İslam hukukunun dinamizmi ile bağlantılarını tespit etmeye çalışacağız. İchtihadta isabet tartışmalarının İslam hukukunun dinamizmine katkısı, bu tartışmanın merkezini oluşturacaktır.

A. Hukuk ve Değişim

Toplumsal değişim, toplumun bir kesiminde veya tümünde ortaya çıkan “olumlu” ya da “olumsuz” iradî ya da irade dışı her türlü farklılaşmayı ifade etmektedir.⁴

Değişim, toplumun her alanında görülebilmekte ve o alanları etkilemektedir. Hukuk, tıpkı ahlak, kültür, siyasal yapı ve ekonomi gibi sürekli değişmektedir. Özellikle mevcut hukukî yapının yetersiz kaldığı durumlarda değişim, kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu sebeple hukuk, toplumun değerleri doğrultusunda kendisinden beklenen gelişmelere ayak uyduramadığı durumlarda sorgulanmaya başlar. Sonuçta toplumda hukuk dışı yöntemler gelişmeye başlar. Hukuk sistemlerinin başarıları, bireysel ve toplumsal beklentileri karşılaması, onların ihtiyaçlarını gidermesi, hak ve adalet gibi üst değerlere uygun olması ile ölçülür. Bu sebeple hukuk, değişen toplumsal şartlara kendisini uydurmak zorundadır. Pozitif hukuk toplumun sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal değişimine ayak uyduramaz ve bunlarla arasında çatışmalar olursa zamanla yürürlüğü ve sonuçta meşruiyeti sorgulanır hale gelir.⁵

³ Kemâlî, “İchtihat ya da Re’y”, *DAAD*, V, 2, (2005), s. 260.

⁴ Ülker, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 71.

⁵ Ertun, “Toplumsal Değişim ve Hukuk”, *HSBBD*, IV, 1 (1992), s. 117.

Tarihe mal olmuş birçok hukuk sistemi mevcuttur.⁶ Bunlar tarih içerisinde değişime uğramış ve bugün artık eski halleri ile yürürlükten kalkmıştır. Ancak hukuk sistemlerinin özünü oluşturan düşünce değişime uğramamaktadır. Bugün Batı dünyası, içerik olarak değişse de ana felsefe olarak Roma hukuku ve o bölgede tarih içerisinde var olmuş hukuklardan etkilenmeye devam etmektedir.⁷

Hukukta değişim ve dinamizm gerçeği, elbette toplumda var olan her türlü değişimi olduğu gibi kabul anlamına gelmemektedir. Çünkü değişim, hukuk açısından kabul edilemez bir dizi problemi de beraberinde getirebilmektedir. Bunların en önemlisi değişimin bazı durumlarda toplumsal düzeni tehdit edecek bir biçimde gerçekleşmesidir.

Sosyal düzenin tehdit altında olduğu yerlerde kaosun kaçınılmaz olduğu bilinen bir husustur. Bu sebeple hem fert hem de toplumsal hayatı tehdit eden değişimleri olumlu yönde yönlendirme hukukî yapılar için bir zorunluluk olacaktır.

Hukuk felsefesinde “olan” ve “olması gereken” şeklinde iki temel realite etrafında şekillenen tabii hukuk düşüncesi veya hükümlerde dini referans arayan İslam hukuku meşruiyet için kendi değerleri açısından ahlaki, dini ve rasyonel bir dayanak aramaktadır. Bu meşruiyet, dinamizm ve değişimin yönü, boyutu ve miktarının dayanağı durumundadır. Bu sebeple mesela hiçbir müctehit nassa rağmen veya nassa aykırı bir içtihatla bulunamaz. Diğer bir ifade ile bir içtihadın meşruiyeti aynı müctehidin içtihatları arasındaki iç tutarlılık ve dini değerlere aykırı olma anlamında metodolojik tutarlılıkla test edilmiş olmaktadır.⁸ Belli bir etik değere dayanmadan herhangi olgu karşısında belirli bir tavrın oluşmasının zorluğu düşünüldüğünde, değişimin istenen bir doğrultuda olmasının gerekliliği sonucuna varılır. Bunun en belirgin nedeni, sosyal olgular karşısında çok farklı tepkiler gösterilebilmesidir. Mesela aç birisini gördüğünde ona yardım edilmesi gerektiğini herkes aynı şekilde ve öncelikte görmeyebilir.

Şüphesiz hukukun etik veya dinî değere bağlı olarak şekillendirilmesi, onun sosyal olguları yok sayması anlamına gelmez. Hukukî değerler ile sosyal realite arasındaki bağı kurmak, dengeyi gözetmek, birini diğerine feda etmemek esastır.

⁶ Hukuk sistemleri tasnif edilirken tarihin tanıklık ettiği ve bugün fiilen yürürlükte olan veya kendinden sonrasını etkileme özelliğini koruyan dört ana hukuktan söz edilmektedir. Bunlar: Roma Hukuku, Anglo-Sakson/İngiliz Hukuku, İslam Hukuku ve Sosyalist Hukuktur. Bunlardan Roma Hukuku tarihe mal olmuştur ve başta Kıta Avrupa'sı olmak üzere modern dönem hukuklarına etkisi devam etmektedir. İngiliz Hukuku ise *common law*, *equity law* ve *statute law* olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Common ve equity law 19. asır sonrası ortaya çıkan yeni sosyal ve ekonomik sorunlara çözüm üretmediği için yasama yoluyla -kanun yapma anlamına gelen statute law- işlerlik kazanmıştır. Sosyalist Hukuk anlayışı ise ilkel düzeyde Çin, Küba, Vietnam ve Kuzey Kore'deki uygulamaları saymazsak 1990'ların hemen başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortadan kalkmıştır. Her üç hukuk anlayışının doğrudan etkisinin ortadan kalkmasında yeniliklere ayak uyduracak dinamizme sahip olmamaları etkili olmuştur. Bilgi için bk. Gözler, *Hukuka Giriş*, s. 121-133; A. Aybay ve R. Aybay, *Hukuka Giriş*, s. 78-84. İslam hukuku ise bugün dünyanın değişik ülkelerinde yürürlüğünü sürdürmektedir.

⁷ Önen, *Hukukun Temel Kavramları*, s. 121-122.

⁸ Dönmez, “İslam Hukukunda İctihat ve İctihat Metodları”, *AIÜİA*, yıl. 1, S. 1 (2008), s. 100.

B. İslam Hukuku, Değişim ve Dinamizm

Müçtehit imamlar döneminden modernleşme çağına kadar sosyal hayatta çok yavaş değişimler meydana gelmekteydi. Dolayısıyla mevcut fıkhi birikim sosyal hayatın gereklerine ve problemlerine cevap verebilmekteydi. Sanayi devrimi sonrası dünyanın birçok yerinde yaşanan gelişmeler o bölgelerde olduğu gibi İslam dünyasında da değişimi etkiledi. Doğal olarak müslüman dünya bu değişim karşısında kendisini sorguladı; yönetimler ve onlara doktrin düzeyinde katkı sağlayan ulema değişim karşısında almaları gereken tavrın ne olması gerektiğini gündemlerine taşıdılar. Böylece milletlerin dünya üzerinde daha güçlü ve daha uzun süre var olmasının dinamiklerinden birisi olan hukukî yapıdaki yenilik arayışlarının kaçınılmaz olduğu daha yakından anlaşılmaya başladı. Böylece dünyanın her yerinde, statik hukuk anlayışını benimsemiş olan hukuk ekolleri, yerlerini değişimi ve dinamizmi de içeren yenilikçi hukuk ekollerine bıraktı. Bu durum İslam dünyasını, yeni durumlara da uyum sağlayabilecek esneklikte genel kurallara dayalı bir içtihat metodu arayışına götürdü.⁹

Hayatla birlikte yürüyemeyen hukukların hukuk tarihine konu olmanın ötesinde bir kaderinin olmadığı bilinen bir durumdur. Fıkıhın uzun süre varlığını devam ettirmesi, büyük oranda onun, hayatla paralel gelişimine imkân tanıyan dinamik bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Süreklilik içeren bir fıkıh oluşturmak aslında değişimin farkında olmaktan ve bu istikamette hükümleri kontrol edip yönlendirmekten geçmektedir. İslam hukukunun sahip olduğu dinamik yapı buna imkan tanımaktadır. İslam'da hukukî dinamizmi sağlayan ve teşvik eden metodolojik bir yapı bulunmaktadır. Fıkıh usulündeki *kiyas*, *istihsân*, *mesâlih-i mürsele* ve *istishâb* gibi ferî kaynaklar bu dinamizmin temel besleyicilerindedir. Bunun ötesinde bu kaynaklara işlerlik kazandıran içtihat yöntemi ve re'y, dinamizmin aktif destekleyicileri durumundadır. Konunun bu boyutuna aşağıda değinilecektir. Şunu ifade etmekle yetinelim; bu kaynaklarda İslam'ın kendi değerleri ile çatışmayan bir değişime¹⁰ karşı çıkmadığını, aksine desteklediğini ve dolayısıyla fıkıhın dinamik bir yapıya sahip olduğunu gösteren birçok gerekçe bulmak mümkündür. Bunların tümünü burada dile getirmek elbette mümkün değildir. Önemli-lerinden bazılarını burada kısaca değinmeye çalışacağız.

İnsanlık tarihi boyunca toplumsal hayata ilâhî müdahalelerin gerçekleştiği bilinen bir husustur. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a) ile de bu insanlığın âdeta kemale erdiği ve buna paralel olarak son müdahalenin yapıldığı Müslümanlarca ittifakla kabul edilmektedir. Kur'an'ın son ve evrensel ilâhî kitap oluşu¹¹ ve Hz. Muhammed'in insanlığa Allah tarafından gönderilen son elçi olması gerçeği,¹² bu kutsal kitapta yer alan hükümlerin de kıyamete kadar gelecek insanlara hitap eden ve evrensel hükümleri içeren bir kitap olmasını gerekli kılmaktadır.

⁹ Okur, "İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit", *İHAD*, S. 3, 2004, s. 35-36.

¹⁰ İslam hukukunun değişim stratejisi, değişime açık ve kapalı alanları hakkında geniş bilgi için bk. Dalgın, "Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslam Hukuku", *OMÜİFD*, S. 16, (2003), s. 84-94.

¹¹ A'raf, 7/158.

¹² Ahzâb, 33/40.

Fıkıhı, sosyal hayatta meydana gelen gelişmelere dinin içerisinde çözümler olarak cevaplandırma¹³ şeklinde anladığımızda, sosyal hayatın problemlerinin cevapsız bırakılmamasının fıkıhın varlık sebebi olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Fıkıh, tarih içerisinde bu işlevini başarıyla yerine getirmiş, yerel veya evrensel hiçbir problemi çözümsüz bırakmamıştır. Sadece bu durum bile İslam hukukunun donuk değil, dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermek için yeterlidir.¹⁴ Bu dinamik yapı, değerleri belirleyen ana kaynağı itibarıyla ilâhî olsa da, fıkıhın, onu besleyen ve ayakta tutan içtihat yöntemi ile oluşması ve zenginleşmesi anlamında beşeri katkıya açık olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵

İslam insanlığa Allah tarafından gönderilen son dindir. Dolayısıyla her zaman ve mekanda insânî sorunlara ilişkin hükümleri ve bu hükümleri çıkarabilecek yöntemleri ihtiva etmesi beklenir. Hz. Peygamber'in vefatından çok kısa bir zaman sonra İslam coğrafyasının mekân, nüfus, kültür ve sosyal yapı olarak genişlediğini ve zenginleştiğini görmekteyiz. Vahyin maddi olarak yenisinin gelmesi mümkün olmadığı için mevcut vahiy, bu değişkenlere ve onların beklenti ve ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda yorumlanmış ve zenginleşmiştir.¹⁶ İctihatların icmaya dönüşmesi ile ana yapı şekillenmiş ve nassın anlaşılmasında birliklilik sağlanmıştır. Bu durum vahyin değinmediği noktalarda da ortak veya benzer anlayışların oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu realite de İslam'ın öngördüğü ve müntesiplerinin şekillendirdiği fıkıhın dinamik bir yapıya sahip olduğuna işaret etmekte ve tarihi tecrübeler bunu doğrulamaktadır.

İslam, hayatın bütün yönlerine dair hükümleri ihtiva eden bir dindir. Nassların bir kısmında hükümler ayrıntılı olarak yer alırken bir kısmında pek çok hukukî probleme uygulanabilecek genel ilkeler bulunmaktadır. Bu konu fukahanın üzerinde ittifak ettiği bir gerçektir. İbadetleri, bazı ceza hükümlerini (hadler, kısas, kefâret vs.), miras gibi yer ve zamana göre maslahatı değişmeyen sabit hükümleri içeren ayetleri istisna edersek Kur'an ayetlerinden çıkarılan hükümlerin çoğu genel niteliklidir. Genel hükümler zaman, mekân, sosyal ve kültürel çevreden etkilenmeyen evrensel nitelikli kuralları ihtiva etmektedir. Aslında bunlar yüksek mas-

¹³ Erdoğan, "İslam Hukukunun Dinamizmi", s. 19.

¹⁴ Erdoğan, "İslam Hukukunun Dinamizmi", s. 23.

¹⁵ Fıkıh beşeri bir katkının olması ve fıkıh yorumlarının insanlara referansla Hanefî, Şâfiî, Mâlikî vs. şeklinde isimlendirilmesi dinin temel kaynaklarının vahye dayalı olmasını engellemektedir. Erdoğan, "İslam Hukukunun Dinamizmi", s. 20. Fıkıh yapmak insânî bir eylemdir ve fıkıhın büyük bölümü re'y ve içtihatlardan oluşmaktadır. Bk. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 27. İctihatlar meşruiyetini vahiyden almaktadır. Dolayısıyla içtihadın meşruiyeti vahye uyumuna bağlıdır. Öyleyse kaynakların *aslî* ve *ferî* şeklinde ikiye ayrılması bu yönüyle hakikî olmaktan çok şeklidir. Çünkü ferî kaynaklar içtihat başlığı altında bir arada değerlendirilebilir. İslam hukukunun temelini vahiyle akıl arasındaki uyumun sağlanmasına bağlarsak, bu uyumun içtihatla gerçekleştiğini söylememiz zor olmayacaktır. Çünkü icma, kıyas, istihsân, maslahat sadece içtihat ana başlığı altında yer almaları bakımından değil, aynı zamanda içtihat üzerinden Kur'an ve Sünnet'e ulaşmaları yönüyle de içtihatla çok yakından ilişkilidirler. Bk. Kemâlî, "İctihat ya da Re'y", *DAAD*, V, 2, (2005), s. 259.

¹⁶ Kur'an'daki hem genel nitelikli hem de ayrıntılı hükümler, aslında içtihatlar yoluyla bir tür hukukî anlayış birliğine neden olmuş, dinin gönderilmesi ile amaçlanan genel maslahatların ortak vurgularla realize edilmesine yol açmıştır. Fıkıh mezheplerinin temel hükümlerde aynı içtihatlarla sahip olmaları bunun en iyi göstergelerindedir.

lahatları içeren kurallar olması yönüyle, hukukun her alanındaki hükümleri oluşturmada ortak noktalarıdır. “Şûrâ ilkesi”, “suç ve ceza dengesi”, “akitlerde ahde vefa”, “eşyada aslî mubahlık”, “kolay olanı tercih” bunlardan bazılarıdır. Ayrıntıya girmeden genel ilke şeklinde düzenlemelere yer verilmesi, bir yönü ile yeni düzenlemeler konusundaki esnekliğe ve dolayısıyla İslam’ın dinamik bir yapıya sahip olduğuna işaret ederken,¹⁷ diğer yönüyle de özüne uygun olmak şartıyla bu hususların zaman içerisinde ve insanların bilgi birikimi, kültürel ve sosyal yapılarına paralel olarak değişik yorumlara açık olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla sonradan ortaya çıkan veya güncel maslahata daha uygun olduğu düşünülen her tür hükmün çıkarılmasında bu genel hükümlerden istifade edilmektedir. Bu bir zorunluluktur. Çünkü sosyal hayatta süreklilik arz eden değişim ve gelişimden dolayı insanın cevabını aradığı sorularının sonu ve sınırı yoktur. Fıkıhın dinamizmini sağlayan önemli yapı taşlarından birisi olan genel ilkelerle bu soru ve sorunların cevabı verilmektedir. İslam’ın son ve evrensel bir din oluşu bunu zaten zorunlu kılmaktadır.

C. Re’y ve İctihât

Re’y, hakkında nass bulunmayan konularda nassların ışığında akıldan yararlanarak hüküm vermeyi ifade etmektedir.¹⁸ Sınırlı nasslarla sınırsız olaylara¹⁹ cevap vermek zordur. Çünkü insanları ilgilendiren ferdi ve sosyal olayların bir sınırı yoktur. Her gün yeni durum ve olaylarla karşılaşmak mümkündür. Nassın ayrıntılı olarak değinmediği durumlarda edinilen fıkhi melekeden, bilinçten ve zihniyetten istifade ile çözüm bulma yöntemi ve dinamizmin ana ayaklarından birisi olan re’yin devreye girmesi kaçınılmaz olacaktır. Çünkü re’y ile büyük oranda kıyas ve içtihat yöntemlerini kullanarak, hakkında hüküm bulunmayan hususlarda hüküm belirlenmeye çalışılır. Diğer bir ifade ile re’y, müctehidin, hakkında doğrudan ya da dolaylı bir nass bulunmayan hukukî bir meselede akli melekelerinin tümünü devreye sokarak ve meselenin enini sonunu düşünerek hüküm oluşturması demektir.²⁰ İctihadın temel vasıtası ve basit şekli olan re’y²¹ ve o yolla elde edilen hükmün

¹⁷ Erdoğan, “İslam Hukukunun Dinamizmi”, s. 26; Köse, “İslam Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili”, s. 263-273; Genel nitelikli nassların gönderilme nedenleri ve özellikleri için bk. Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 166-168

¹⁸ Abdulvahhab Hallaf, *Masâdir*, s. 7-8.

¹⁹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, I, 2.

²⁰ Karaman, *İctihad*, s. 18. İctihadın gayet ve çaba göstermek, re’yin ise bu çaba sonucu ulaşılan şahsi görüş ve kanaat olduğu ve Hanefi usul eserlerinde içtihat ve re’yin aynı anlamda kullanıldığı görüşü için bk. Esen, *İctihad Teorisi*, s. 60-61.

²¹ Re’y, hakkında kati ve açık bir nassın bulunmadığı yerlerdeki hukukî çabayı ifade ederken içtihat onu da içerisine alan daha üst bir kavram olarak anlaşılabilir. (Apaydın, “Re’y”, *DİA*, XXXV, 37.) İctihada açık nasslarda yer alan hükümleri çıkarma adına yapılan *beyan içtihadı*’nı da içerisine alan içtihat kavramı, bunun yanında hakkından nass bulunmadığı için benzer konu ile karşılaştırılarak gerçekleştirilen *kıyasî içtihat* ve kıyas yapılacak bir nassın da bulunmadığı durumlarda gerçekleştirilen *istilâhi içtihat* için kullanılabilen re’y içtihadını da içerisine almaktadır. Beyan ve re’y içtihadı şeklindeki ikili taksim için bk. Pekcan, “Mevrîd-i Nass’ta İctihâd’a Mesâğ Yok (mu) dur”, s. 82. Ayrıca bk. Şener, “İslâm Hukukunda Re’y ve İctihad”, s. 124. İslam hukuk geleneğinde re’yin; *Memdûh re’y* ve *mezâm re’y* şeklinde iki kısma ayrılmasının temelinde, re’y içtihadının hakkında nass

→

doğruluğu ve bağlayıcılığı izafiliğe açık olduğundan, aşağıda ele alacağımız üzere, “içtihatla isabet” tartışmaları ile bu belirsizlik disiplinize edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra “içtihat ehliyetinin şartları” başlığı altında içtihatları geçerli olanlar ve olmayanlar ayırımı yapılmıştır.

İçtihat, İslam hukukunun temel kaynaklarından birisidir. İçtihat, kaynaklardaki tafsilî delillerden şer’î hükümler çıkarmak için müçtehidin ortaya koyduğu mümkün olan en üst düzey çabayı ifade için kullanılmaktadır.²² En yalın haliyle Kitap ve Sünneti anlamada insânî ve akli çabayı ifade eden içtihat, geniş manada olayların muteber kaynaklarla irtibatını kurup sonuçlandırmayı ifade eden insânî gayretlerden ibarettir. Vahiy ve Sünnetin iniş ve gerçekleşme süreci sona erse de içtihat sosyal değişime bağlı olarak kendisini sürekli yenileme ve güncelleme konumunda olmaktadır. İçtihadın işlevi toplumsal hayatla yan yana devam etmektedir. Dolayısıyla içtihat bu yönüyle vahyi yorumlamanın ve vahyin adalet, selamet ve hakikat hedeflerini toplumun değişen şartlarına taşımanın temel aracı olma vasfını sürekli olarak devam ettirmektedir.²³

D. İçtihadta Açık ve Kapalı Alan Tartışmaları

İçtihat konusunda alt başlık olarak tartışılan hususlardan birisi de “içtihadta açık ya da kapalı alan”la ilgilidir.²⁴ Bu tartışma İslam hukukunun dinamizmi ile yakından alakalıdır. Aslında İslam’da ayrıntılı hükümlerin azlığı ve genel nitelikli hükümlerin ön plana çıkarılması, hukuk alanında bilinçli boşlukların bırakılmasının bir uzantısıdır. Hukukî dinamizme kapı aralayan bu durum aynı zamanda hangi hususların içtihadta açık veya kapalı olduğu sorusuna da ışık tutmaktadır. Gerek özel bir konuyla alakalı gerek genel nitelikli olsun, sübut ve delaleti kat’î olan nassın bulunduğu yerde içtihadın olamayacağı ifade edilmektedir.²⁵ *Mecelle*’de bu husus, “mevrîd-i nassta ictihada mesağ yoktur” (md: 14) şeklinde formüle edilmiştir.²⁶ Elbette bu tür nassları anlama, içerisindeki hükmü açıklama ve gerektiğinde fıkıh kuralı şeklinde ifade etme hususunda fakih devreye girecektir. Ancak bu tür faaliyetler içtihat kapsamında değerlendirilmemektedir.²⁷ Hakkında açık ve kat’î nassın bulunduğu ve zamanın örfünü yansıtmayan²⁸ hükümlere; *taabbudî hüküm*

→

bulunmayan alanlardaki içtihat faaliyeti için kullanılmasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. İbnü’l-Kayyim re’yi temelde batıl ve sahih olmak üzere iki kısma ayırmakta ve yukarıdaki ayırımla benzer bir sınıflandırma yapmaktadır. Bk. İbnü’l-Kayyim, *I’lâm*, I, 103.

²² Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 11; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 350.

²³ Şener, “İslâm Hukukunda Re’y ve İctihad”, s. 131.

²⁴ İçtihadta açık veya kapalı alan tartışmalarıyla ilgili olarak bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 413. Başta İbn Hazm olmak üzere Zahiri Mezhebi mensupları bazı ayet (Maide, 3; En’âm, 38; Nahli 44) ve hadislerden yola çıkarak nassların insan hayatının bütün alanlarına ilişkin hükümleri ihtiva ettiğini savunmaktadırlar. Dolayısıyla onlara göre içtihadta açık veya kapalı alan tartışması gereksizdir. İbn Hazm, *en-Nübez*, s. 59-62.

²⁵ Örnek olarak bk. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 477.

²⁶ Bu kaide hakkında geniş bilgi için Ali Pekcan’ın yukarıda adı geçen makalesine bakılabilir.

²⁷ Kemâlî, “İçtihat ya da Re’y”, *DAAD*, V, 2, (2005), s. 277.

²⁸ Zerkâ, içtihadta kapalı olan nassı, muhkem ve müfesser şeklinde yorumlamıştır. Ahmed Zerkâ, *Şerhü’l-Kavâid*, s. 147, 148.

veya *nassa dayalı hüküm* denilmektedir. Bunlar değişime kapalı nasslar olarak kabul edilmektedir. Bu tür niteleme, üzerinden ne kadar süre geçerse geçsin bunların birey ve toplum için her zaman ve zeminde maslahatı ihtiva etmesi, zaman ve mekân değişikliğinin bu maslahatı ortadan kaldırmayışından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bu hükümler toplumsal bozulmayı önleyecek, toplumdaki hak, adalet, özgürlük ve eşitlik gibi üst değerlerin sürekli var olabilmesi için güvence olacaktır.²⁹

Hanefilere göre içtihat ve re'y, ancak kıyas ve ta'file açık olan konularda geçerlidir. Hanefî usulcülerin ta'file ve dolayısıyla içtihadı kapalı olarak gördükleri alanlar; hadler, kefaretlar, miktarlar, ruhsatlar ve belli kişilere mahsus ya da genel kurala aykırı varit olan hükümlerdir.³⁰ Daha açık ifadeyle namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin Müslümanlara farz oluşu; faiz, içki, kumar, zina, hırsızlık, katl vb. şeylerin haramlığı gibi hususlar içtihadı kapalıdır. Çünkü haram ve helallığı nasslarla belirlenmiş ve bütün Müslümanlarca bilinen, üzerinde ittifak edilmiş kat'iyattan olan bu tür konular içtihat alanına dâhil değildir.³¹ Bu tür konulara işaret eden nasslar her yerde ve herkes için aynı anlama gelmekte ve farklı yorumlanma ihtimali bulunmamaktadır. Nassın bulunduğu yerde içtihadın ilâhî iradeyi keşfedici niteliği söz konusu olamaz. Çünkü bu tür yerlerde ilâhî irade bütün açıklığı ile ortadadır. Ancak bunların tanımı, içeriği, icra şekli, gerçekleşme şartları gibi hususlar yoruma açık olduğundan bütün bunlar içtihat alanı olarak değerlendirilmektedir. Öyleyse hırsızlık haram bir eylem olduğu ve inkarının itikadi problem oluşturacağı ittifakla kabul görmesine ve dolayısıyla içtihadı kapalı alan olmasına rağmen, hırsızlığın tanımı, şartları, çalınan malın nitelikleri vs. içtihadı açıktır. Fıkıh kitapları bunların tartışmalarıyla doludur. Burada konuyu daha özlü hale getirip şöyle söylememiz mümkündür: "Hükmü doğrudan ve açıkça belirtilmiş konular"³² ile hükmü açık ve net olan dolayısıyla farklı yoruma kapalı itikadi hususlar içtihat alanının dışında iken, hakkında nass bulunmasına karşın bunlardan yoruma müsait olanlar ile hakkında hiç nass bulunmayan konular içtihat alanını oluşturmaktadır.³³

Kısaca ifade etmek gerekirse, içtihadı açık ve kapalı alan tartışmaları hukukî dinamizmin temellerinden birini oluşturmaktadır. Müçtehit, içtihadı açık alanlarda rahatlıkla içtihadta bulunmuştur ve her zaman bulunacaktır. Böyle bir gereklilik hukukun, özellikle yeni ortaya çıkan olayların çözümünde içtihadı yararlanmasını teşvik etmektedir.

E. İctihatta İsbet ve Hata

Fıkıh ve usul âlimleri, her bir müçtehidin elde ettiği içtihadî sonucun doğru veya bunlardan sadece birisinin doğru diğerlerinin yanlış olduğu şeklinde iki farklı

²⁹ Dalgın, "Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslam Hukuku", *OMÜİFD*, S. 16 (2003), s. 107.

³⁰ Esen, *İctihad Teorisi*, s. 143.

³¹ Şevkânî, *Irşâdu'l-Fuhûl*, I, 1026.

³² Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 437; Telkenaroğlu, *İctihatta İsbet ve Hata Meselesi*, s. 27.

³³ Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 437.

görüŖe sahiptir. Bu ihtilafın temeli “Allah katında hakkın/doğrunun tek veya birden fazla olduğu” konusundaki görüŖ ayrılığına dayanmaktadır. Acaba Yüce Allah (c.c) her konunun hükmünü sadece bir tane doğrusu olacak Ŗekilde önceden belirlemiŖ midir? Eğer bu soruya cevabımız: “Evet” ise, o konuda yapılan farklı içtihatların yanlış olacağı kendiliğinden ortaya çıkmıŖ olacaktır. Bununla bağlantılı olarak müçtehidin doğruya ulaŖma zorunluluğunun olup olmadığı sorusu gündeme gelecektir. Bu durum yeni bir soruyu daha beraberinde getirmektedir: Hata eden müçtehidin dini sorumluluğu ne olacaktır? Acaba sonucu yanlış olan bu içtihadı sebebiyle günah işlemiŖ olacak mıdır? Bu durum içtihadı, dinamizminin merkezine yerleŖtiren İslam hukukunu statik bir hukuka dönüŖtürmüŖ olmayacak mıdır? Yine “bir içtihat bir başkasını nakzeder mi, etmez mi?” gibi sorular bu başlık altında gündeme gelebilecek hususlar arasında yer almaktadır.

Allah’ın varlığı, birliği, Hz. Muhammed’in (a.s) peygamberliği, ahiretin varlığı gibi İslam inancını temelleri olan ve kelam alanına giren konuları bu tartışmanın dıŖında tutmak gerekir. Alemin sonradan yaratılmıŖ olması, Allah’ın varlığı ve nübüvvetin ispatı gibi konularda tek bir doğru vardır/hakikat tektir ve farklı görüŖ sahipleri kendiliğinden İslam’ın dıŖına çıkmıŖ olurlar.³⁴

İçtihatla isabet tartışmaları bağlamında fukaha ve usulcüler, sahip oldukları görüŖler itibariyle *musavvibe* ve *muhattie* olmak üzere iki ana guruba ayrılmaktadır.

Musavvibe, içtihadî konularda her müçtehidin isabet edeceği görüŖünü savunanlar için kullanılan bir kavramdır. Musavvibe, kendi içerisinde aynı konu hakkında bütün içtihatların eŖit Ŗekilde doğruluğunu, doğruların çokluğunu kabul eden mutlak (salt/katıksız) musavvibe ve bu içtihatlardan birisinin Allah katındaki doğruya daha çok benzediğini savunan “el-kavl bi’l-eŖbeh” veya kısaca “eŖbeh” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. EŖbeh görüŖünü savunanlar: “Eğer Allah bu konuda hüküm verseydi bu Ŗekilde hüküm verirdi ve dolayısıyla bu içtihatlardan birisi Ŗâri’in maksatlarına en fazla benzer kanaatine sahiptirler” demektedir. Muhattie ise aynı konuda birden fazla doğru olmayacağından hareketle, farklı görüŖlerden sadece birisinin doğru, diğerlerinin hatalı olacağı fikrini benimseyenleri ifade etmek için kullanılan bir usul terimidir. Aynı çerçevede isabet eden müçtehit için *musib*, hata edeni ifade etmek için *muhti* kavramı kullanılmaktadır.

F. Taraflar ve GörüŖleri

Usul alimlerinden açıkça bilinenlerin dıŖında kimlerin musavvibe, hangilerinin de muhattie görüŖünü benimsediklerini çok net bir Ŗekilde tespit etmek zordur. Aslında bunların kimler olduğu hususu doğrudan bu çalışmanın alanına girmemektedir. Bir bilgi olması açısından özetle belirlemek gerekirse, musavvibe görüŖü; Basra Mu’tezilesi’ne ve önde gelen Mu’tezilî bilginlerden Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû HâŖim ve Ebû Ali el-Cübbâi’ye nispet edilmektedir. Bunun yanında aynı görüŖü Ŗâfiî mezhebine mensup usulcülerden Bâkullânî, Gazzâlî ve Hanbelîlerden

³⁴ Râzi, *el-Mahsûl*, II, 41-42; Âmidî, *el-Ihkâm*, II, 409-412; Ŗevkânî, *İrŖâdu’l-fuhûl*, I. 1033.

Necmeddin et-Tûff'nin benimsediği belirtilmektedir.³⁵ Eş'arî geleneğine mensup alimlerin çoğunluğu ve bazı ehl-i hadis kelamcılarının da aynı kanaatte olduğu ifade edilmektedir.³⁶

Muhattie görüşünde olanlar arasında ise, başta Hanefî ve Malikîler olmak üzere Hanbelîlerin çoğunluğu ve bir kısım Şâfiî usulcüler yer almaktadır.³⁷ Şâfiîlerden Ebû İshâk el-İsferâyînî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Fahreddin er-Râzî ve Sirâceddin el-Urmevî, Mâlikîlerden Ebu'l-Velîd el-Bâcî, İbn Rüşd ve Cemâleddin İbnü'l-Hâcib de bu gruptandır.

Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve İbn Hanbel ile Eş'arî'nin bu konudaki kanaatlerine ilişkin birbirine zıt rivâyetler de bulunmaktadır. Sadece mezhep imamlarından değil usulcü ve fakihlerin pek çoğundan müctehidin isabet veya hata edeceğine dair farklı görüşler rivayet edilmektedir.³⁸ Bunların tespiti gerçekten zordur. Bizim buradan anlayacağımız temel düşünce şu olabilir: Müctehit, büyük bir fikri çaba sonucu elde ettiği, gücünün son noktasına kadar kafa yorduğu ve çözüm bulmaya çalıştığı içtihat eyleminden dolayı sorumlu tutulmamaktadır.³⁹ Büyük bir gayretle elde ettiği sonuç takdir edilmesi gereken bir üründür. Doğru veya yanlışlığını test edebilme imkânına sahip olamadığımız içtihatları metodolojik olarak değerlendirilebilir ve eleştirilebilir. Ancak hiç kimsenin onu küçük görme, yok sayma, geçersiz kabul etme ve ortadan kaldırma hakkı olamaz. Hiçbir içtihat bir başkasını nakzetmez yani geçersiz kılmaz. İctihatların birbirini nakzetmemesi, müslümanların fıkıh ilmine ve fikir hürriyetine gösterdikleri önemi hatırlatmaktadır.⁴⁰

Yukarıda, içtihatla isabet ve hata tartışmaları konusunda müctehitlerin musavvibe ve muhattie olmak üzere iki ana guruba ayrıldıklarını ifade etmiştik. Bu taksimin daha alt ayırımları da bulunmaktadır. Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö.730/1330) taksimini esas alarak burada alt başlıklara yer vermeye çalışalım. Onun taksimine yer vermemizin gerekçesi, yaşadığı dönemin bu tür tartışmaların olgunlaştığı zamana denk gelmesidir. Çünkü vefat tarihleri arasında yaklaşık 120 yıl olan ve önce yaşamış bulunan Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1209) taksimi ile⁴¹ Abdülazîz el-Buhârî'nin yaptığı taksim arasında özde bir farklılık yoktur.

İctihatla isabet ve hata tartışmalarında ana soru şudur: Fakihin içtihadla açık konularda içtihatla bulunmasından önce bir hüküm var mıdır, yok mudur? Bu so-

³⁵ Bâcî, *İhkâm*, s. 623; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 48; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 413; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 33; Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 440.

³⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 32.

³⁷ Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 440.

³⁸ Mesela bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 363; Bâcî, *İhkâm*, s. 622-623; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 414; Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 440. Usul ve fıkıh alimlerine, içtihatla isabet ve hata tartışmalarında birbirinden farklı görüşleri izafe edildiğine dair örnekler ve toplu geniş bilgi için bk. Telkenaroğlu, *İctihatla İsbet ve Hata Meselesi*, s. 81-132.

³⁹ Müctehit önceki içtihadından vazgeçse bile, daha önceki içtihadına uygun olarak yapmış olduğu amelleri iade etmesi gerekmemektedir.

⁴⁰ Kemâlî, *İslam'da İfade Hürriyeti*, s. 54-58; Dönmez, "İslam Hukukunda İctihat ve İctihat Metodları", *AİÜİA*, yıl. 1, S. 1 (2008), s. 103.

⁴¹ Bk. Râzî, *el-Mahsûl*, II, 47-51.

ruya “yoktur” ve “vardır” şeklinde iki farklı cevap verilmiştir. Bu noktadan yola çıkarak Abdülazîz el-Buhârî'nin taksimine dönebiliriz.

a. Allah'ın önceden belirlenmiş bir hükmü yoktur. Dolayısıyla “her müçtehit isabet eder.” Musavvibenin görüşü bu istikamettir. Kendi içerisinde iki kısma ayrılır:

aa. İctihada açık konularda önceden Cenâb-ı Hakka ait belirli bir hüküm yoktur. Müçtehitlerin aynı konu hakkındaki içtihatlarının tümü eşit derecede doğrudur. Buna “ta'addüdü'l-hukûk” (hukukî görüşlerin çokluğu) denilmektedir.

bb. İctihada açık konularda Allah'ın önceden belirlenmiş bir hükmü yoktur. Şayet Allah o konuda bir hüküm verecek olsaydı o müçtehidin içtihadına benzer hüküm verirdi. Bu görüşe “eşbeh” (doğruya en çok benzeyen, maksada en uygun olan) adı verilmektedir. Bunlara göre de her müçtehit isabet eder ancak bunlardan birisinin görüşü “ehak” yani daha doğrudur.

b. Allah'ın müçtehitlerin içtihadından önce belli bir hükmü yani doğru kabul ettiği bir hükmü vardır. Muhattienin görüşü bu doğrultudadır. Dolayısıyla müçtehitlerin bu doğruya isabet etmeleri de hata etmeleri de mümkündür. İctihada açık olan aynı konuda müçtehitlerin farklı görüşlerinden birisi Allah katındaki doğru ile örtüşürken diğerleri onunla farklılık arz etmektedir.

Burada Allah'ın hükmünün ne olduğu ve dolayısıyla bizim onu anlamamıza yardımcı olacak delil ve emarelerin bulunup bulunmadığı sorusuyla karşılaşmaktayız. el-Buhârî bu husustaki tartışmayı beş kısımda değerlendirmektedir:

a. Allah katındaki doğruya bizi götürecek bir delil yoktur. Müçtehit isabet etmişse iki, edememişse bir sevap alır.

b. Allah katındaki doğruya bizi götürecek zannî bir delil vardır. Delilin gizliliği ve kapalılığı sebebiyle müçtehidin isabet sorumluluğu bulunmamaktadır. Dolayısıyla günahattan ma'zur ve sevaba müstehak olur. Fukahanın çoğunluğunun görüşü bu istikamettir.

c. Müçtehidin hakkındaki zannî delil sebebiyle doğruya isabet zorunluluğu olmasa da o konudaki delilin zannî oluşu, hata eden müçtehidin içtihadı sebebiyle sevap elde etmesine engeldir. Dolayısıyla bu durum müçtehidin sadece günahattan muaf olmasını sağlar.

d. Hüküm hakkında “kat'î” bir delil bulunmaktadır. Müçtehit bu kat'î delili araştırmakla görevlidir. Dolayısıyla hata ettiğinde hatalı hükümle amel etmesi sahih değildir. Aynı gerekçe kadılar hakkında da geçerlidir. Hakkında kat'î bir delil bulunan konuda bu delile muhalif olarak vermiş olduğu hüküm bozulur. Ancak delildeki kapalılık sebebiyle müçtehit/kadı günah işlemiş olmaz.

e. Bir önceki (d şikkindeki) şekilde konuya yaklaşan Ebû Bekir el-Esam, Bişr b. Gıyas el-Merîsi ve bir rivayete göre İbn Uleyye'ye göre, hakkında kat'î delil bulu-

nan diğer konularda olduğu gibi, içtihadı açık hususlarda da isabet edemeyen günahkar sayılır.⁴²

Allah katında doğrunun önceden belirlenmiş olup olmadığı ve buna bağlı olarak her müçtehidin isabet edip etmeyeceği şeklindeki tartışmalara dayalı olarak musavvibe ve muhattie şeklinde iki guruba ayrılan usul âlimleri, kendi görüşlerini birtakım akli ve nakli delillerle desteklemişlerdir. Delillerden bazıları şöyledir:

1. Musavvibenin Delilleri

a. Her müçtehit isabetle sorumludur. Çünkü “Ey akıl sahipleri, ibret alın!”⁴³ ayeti müçtehidin “gâlib re’y” ile fetva verme mesuliyetine ve içtihadta da doğruya ulaşmakla/isabetle sorumlu olduğuna delalet etmektedir. Hakkın karşıtı dalalet olunca dinin dalaleti/sapıklığı istemiş olması düşünülemez.⁴⁴

b. Hakikat birden fazla olmadığına müçtehitlerin içtihadta isabet etme sorumluluğu güçlerini aşmış olmaktadır. Çünkü hakikat birden fazla olmazsa, ona (tek olana) ulaşma yolunun kapalılığı ve delilin gizliliği müçtehitleri güçlerini aşan şeyle sorumlu olmaya götürmektedir.⁴⁵

c. Kiblenin yönü konusunda tereddüt bulunduğu insanlar farklı yönlere dursalar bile namaz kılanların tümünün namazının geçerli olduğunu müçtehitler kabul etmişlerdir. Namaz kibleye yönelmekle mükelleften sorumluluğu düşen bir ibadettir. “Nereye dönerseniz dönün, Allah’ın zâtı oradadır”⁴⁶ ayeti, farklı da olsa namaz için kible niyetiyle namaz kılanların yöneldiği yön kible sayılmaktadır. Ancak kiblenin tersi istikametine dönenlerin, kibleye isabetsizliği açık olduğu için namazları geçerli sayılmamaktadır.⁴⁷

d. Müçtehit fetva vermekle mükelleftir ve doğru/hakikat ile fetva vermek durumundadır. Eğer doğruyu bulamayacak olsaydı, onunla fetva vermesi kendisinden istenmezdi. Zira Allah kimseye güç ve kudretinin üzerinde bir şey yüklemez.⁴⁸

e. Aynı zaman dilimi içerisinde iki farklı kavme iki ayrı peygamberin gönderilmesinin ve insanların değişimine paralel olarak aynı şeriat içerisinde hükümlerin nesih yöntemi ile değişebilmesinin mümkün olması, doğrunun birden fazla olduğuna delildir.⁴⁹

f. Enbiya Sûresi 21/78-79. ayette⁵⁰ Dâvûd ve Süleymân peygamberlerin verdikleri hükümleri anlatılmakta ve “her birine de ilim ve hikmet verdik.” ifadesiyle

⁴² Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 32-34. Benzer taksimler için ayrıca bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basri, *Şerhü'l-Umed*, II, 235 vd.

⁴³ Haşr, 58/2.

⁴⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 34.

⁴⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 35.

⁴⁶ Bakara, 2/115.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374; Bâcî, *İhkâm*, s. 624; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 35.

⁴⁸ Abdülazîz, el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 34-35.

⁴⁹ Abdülazîz, el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 35-36; Apaydın, “İctihad”, *DİA*, XXI, 441.

⁵⁰ Davud ve Süleymânı da an. Bir zaman, bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı: bir gurup insanın sürüsü, geceleyn başıboş vaziyette bir ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz onların hükmünü görüp

→

kendileri övülmektedir. Doğru olmayan bir hükmü Allah'ın övmesi düşünülemezceğine göre, doğru birden fazladır.

2. Muhattienin Delilleri

a. Enbiya Sûresi 21/78-79. ayette Dâvûd ve Süleymân peygamberlerin verdikleri hükümler anlatılmakta ve devamında "Süleymân'a bu meselenin hükmünü anlatmıştık" denilmektedir. Buradan Süleyman Peygamber'in musîb, Dâvûd Aleyhisselam'ın ise hata ettiği sonucu çıkmaktadır.⁵¹ Eğer hukukî bir konu hakkında birden fazla hakikat olsaydı, o zaman ayet hem Dâvûd ve hem de Süleyman peygamberlerin görüşünü desteklerdi. Bu ayet içtihat konusunda hakikatin tek oluşunu desteklemektedir.

b. Hz. Peygamberin Bedir Savaşı sonrası esir alınan müşriklere yapılacak muameleyle alakalı gerçekleştirdiği istişarede, Hz. Ebû Bekir fidye mukabilinde serbest bırakılmalarını, Hz. Ömer ise öldürülmelerini önermişti. Enfâl Sûresi 8/67-68. ayetlerde hadise anlatılmış⁵² ve 68. ayet Hz. Ömer'in içtihadını doğrulamış, diğer görüşlerin doğru olmadığına işaret etmiştir. "Allah tarafından daha önceden bir hüküm olmasaydı, fidye almanız sebebiyle şüphesiz büyük bir azaba uğrardınız" şeklindeki ifadeler, bu olayda bir görüşün doğruya isabet ettiğini diğerinin ise hatalı olduğunu göstermektedir.

c. İctihat ve yargılamada doğruya isabet edene de edemeyene de sevap olduğuna işaret eden hadisler⁵³ her müçtehit ve hakimın isabet etmeyeceğini göstermektedir.⁵⁴ Çünkü her iki durumda da onun çabası takdir edilmiş ve mükâfata değer bulunmuştur.

Sahabe kendi görüşlerinin hatalı olabileceğini kabul etmenin yanında birbirlerini de içtihatları sebebiyle rahatlıkla eleştirebilmişlerdir.⁵⁵ Şayet kendi görüşlerinin yanında diğer sahabilerin görüşlerinin de aynı şekilde doğru olduğunu düşünselerdi başkalarını eleştirmelerinin veya görüşlerine hata izafe etmelerinin rasyonel dayanağı olmazdı. Mesela Hz. Ebû Bekir *kelâle* konusunda: "Kelâle ile ilgili olarak kendi re'yime göre hüküm verdim. Doğruysa Allah'tan, yanlışsa nefsimden ve şeytandandır" dediği rivayet edilmektedir.⁵⁶ Hz. Ömer'in bir olay hakkında hü-

→

bilmekteydik. Böylece bunu (bu fetvayı/hükmü) Süleyman'a biz anlatmıştık. Biz onların her birine hüküm ve ilim verdik...".

⁵¹ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 414-415. Musavvibenin buna verdiği cevap ve muhattienin karşı cevapları hakkında bilgi için bk. Telkenaroğlu, *İctihatta İsabet ve Hata Meselesi*, s. 138-142.

⁵² "Yeryüzünde ağır basıncaya kadar, hiçbir peygambere esirleri olması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, halbuki Allah sizin için ahireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu."

⁵³ Musavvibenini bu ve benzer hadislerin istidialine verdiği cevaplar ve muhattienin karşı cevapları hakkında bilgi için bk. Telkenaroğlu, *İctihatta İsabet ve Hata Meselesi*, s. 145-148.

⁵⁴ "Hakim içtihat ederek bir hüküm verir ve bu hükmünde isabet ederse iki, edemezse bir sevap alır." Buhârî, "İ'tisâm", 21; Müslim, "Akdiye", 15. "İctihat eder ve hükmünde isabet edersen on, hata edersen bir sevap bir sevap elde etmiş olursun" Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 205.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374; Bâcî, *İhkâm*, s. 624; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 68; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 421.

⁵⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 374; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 70; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 416.

küm verdiği sırada, orada bulunan anlaşmazlığın taraftarlarından birisinin: “Allah aşkına hakikat bu mu?” dediği rivayet edilmektedir. Bunun üzerine Hz. Ömer, hakikate ulaşmış olmadığını bilmediğini, ancak ona ulaşmak için mümkün olan bütün gayreti gösterdiğini ifade ederek cevap vermiştir.⁵⁷

Eğer her müçtehit isabet etmiş olsaydı, aralarında bu tarz münazaralar, fikri atışmalar olmazdı. Fıkıh kitapları birbirinin içtihadını eleştiren, kendi içtihadına davet eden müçtehitlerin görüşleriyle doludur. Her müçtehit isabet etmiş olsaydı bu tartışmalara gerek olmazdı. Bu bir gelenektir ve bu tarz tartışmanın cevazı konusunda ittifak bulunmaktadır.⁵⁸

G. İctihatta İsbet ve Dinamizm

Toplumsal hayatın var olduğu ve bu hayatın değişime açık olduğu her ortamda hukukî alan içtihatlarla zenginleşmek durumundadır. Ancak bunun belirli bir disiplin içerisinde olması hukukun varlığı ve işlevselliği açısından büyük önem taşımaktadır. İctihâdî faaliyetlerin yoğunlaştığı, özellikle re’y içtihadının yoğunluk kazandığı İslam'ın ilk dönemlerinde, bir yandan “ictihatta isabet” diğer yandan “ictihat ehliyetinin şartları” tartışmalarıyla içtihâdî faaliyetler disiplinize edilmeye çalışılmıştır. Hz. Peygamberin vefatından hemen sonraya denk gelen ve fıkıhın içtihatlarla oluşmaya ve zenginleşmeye başladığı bu dönemde, bu tür zorunluluklar daha yakından hissedilmekteydi. Hızlı bir dönüşüm ve etkileşim yaşanmaktaydı. Sosyal hayattaki değişim ve dönüşüm, özellikle müslümanların nüfus olarak sayılarının artması ve yeni problemlerin ortaya çıkması, ictihâdî faaliyetlerin artışına neden olmuştu. Bu durum yeni oluşmakta olan fıkıhın da yenilikleri kuşatan dinamik bir yapıya sahip olmasını ve bu yapı içerisinde çözümler üretilmesini gerektirmiştir.

Bu dinamik yapıyı ilk dönemlerden itibaren görebilmekteyiz. Aynı müçtehit-ten aynı konuda birbirinden farklı içtihatların meydana gelmesi, bu dinamik yapının canlı örneklerindedir. Bu durum doğal olarak şu soruyu gündeme taşımaktadır: Bir müçtehidin aynı konu hakkında birbirinden farklı olan içtihatlarından hangisi doğrudur. Bunlardan hangisi Allah katındaki doğru ile örtüşmektedir? Bunu net olarak bilebilme imkânı yoktur. Şayet bunu bilme imkânı olsaydı, yeni çalışmalara yeni içtihatlarla kalkışmanın; adalete, insan ve toplum yararına olanı güncellemenin rasyonel dayanağı olamazdı.

İctihatta isabet tartışmaları, aynı konu hakkında müçtehitlerin ulaştığı birbirinden farklı içtihâdî sonuçların her birinin veya hangisinin doğru ya da hatalı olduğu sorusunu merkeze almaktadır. Dolayısıyla doğru ve hatalı olmanın neye göre değerlendirileceği sorusuyla karşılaşmış olmaktadır. Bu noktada mihenk taşı olacak bir hakın/doğrunun var olması gerekli olacaktır. Bu hak Allah katındaki bir doğruyu ifade etmektedir. Buna ulaşmanın rasyonel ya da somut bir göstergesi

⁵⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, II, 70; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 416-417. Sahabenin içtihat farklılıklarına örnek olarak bk. Râzî, *el-Mahsûl*, II, 70-73; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 417 vd.

⁵⁸ Bâcî, *İhkâm*, s. 629 vd.; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 37; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 418.

var mıdır? Hakkında açık nass bulunan konularda bunu tespit etmek mümkündür. Doğrudan ve açık bir hüküm bulunmayan konuda doğruyu neye göre tespit edeceğiz? Herhangi bir sosyal olaya ilişkin Allah'ın muradının ne olduğunu nasıl öğreneceğiz? Bu konunun diğer bir boyutu ve ayrı bir çalışma yapmayı gerektirir. Ancak burada kısaca ifade etmek gerekirse: ilâhî muradın ne olduğunun bilinmemesi, müçtehitler için önemli bir motivasyon oluşturmakta ve onları sürekli bir içtihat eyleminin içerisinde tutmaktadır.

Müçtehitlerden birisinin musîb, diğerlerinin muhti' olacakları görüşünü benimseyen bir müçtehit, o konuda kendisinin musib olmasını isteyecek ve doğal olarak ictihâdî faaliyetlerine daha ciddi bir perspektiften yaklaşmış olacaktır. Bu durum aynı zamanda, müçtehidin daha önceki içtihatlarını da sorgulama ve yeniden gözden geçirmesine sebep olacak ve fıkha dinamizm kazandıracaktır. Aynı şekilde bu durum müçtehide, yaşadığı zaman içerisinde toplumdaki değişimleri gözlemlenme ve ona göre önceki görüşünü yeniden değerlendirme imkanı taniyacaktır. Fıkıh kitapları aynı müçtehitte aynı konuda gelen birbirinden farklı içtihatlar tanıklık etmektedir.⁵⁹ Aynı konuda müçtehitlerin farklı içtihatlar sahibi olmalarının teorik boyutu ne olursa olsun, pratikte içtihatların Allah katındaki doğru ile örtüşmesini tespit etmenin zor hatta imkânsız bir şey olduğuna delalet etmektedir.

İsabet tartışmaları ve dolayısıyla dinamizmle bağlantılı hususlardan birisi de bir içtihadın aynı konudaki farklı bir içtihadı hükümsüz kılıp kılmayacağı tartışması etrafında yoğunlaşmaktadır. Eğer içtihat bir başka içtihadı nakzetseydi,⁶⁰ içtihatlarla zenginleşen bir fıkıh külliyyatından büyük oranda mahrum kalacaktık. Hâlbuki içtihatlar, zannî sonuçlar olduğu, diğer bir ifade ile zann-ı galib olduğu için⁶¹ her birinin bağlayıcılık değeri ve doğru olma ihtimali birbirine eşittir. İctihatta isabeti gösteren kat'î veya zannî bir delilden mahrum olmak, içtihatların hukukî değerinin eşitliğine delalet etmiş olmaktadır.⁶²

Musavvibe ve muhattie şeklinde iki guruba ayrılan usul âlimleri, Allah katında önceden belirlenmiş bir doğru veya hüküm bulunsa da bulunmasa da her müçtehidin içtihadı sebebiyle sevap elde edeceği kanaatindedir. Bu durum içtihadın ibadet niyetiyle icra edilen bir faaliyet olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla hakkında zannî bir nass bulunan veya hiç nass bulunmayan konularda içtihat etmeleri sebebiyle müçtehidin sevap elde edeceği ulemanın tamamına yakın tarafından kabul edilmektedir. Hukukî özgürlük adına bu tutum, fıkıhın oluşum dönemi için çok ileri bir seviyeyi ifade etmektedir. Bilimsel faaliyete böylesine önem veren bir hukuk anlayışının statik olduğunu, dinamizme açık olmadığını söylemek hak-

⁵⁹ İctihat zanni bilgi ifade ettiğinden dolayı her zaman eğişime açıktır. Zerkâ'nın da ifade ettiğii gibi değişime açık olmayan içtihat yoktur. Zerkâ, *Şerhu'l-Kavâid*, s. 155.

⁶⁰ İctihada açık alanda her bir müçtehidin içtihatla bulunma hakkı bulunmaktadır. İslam uleması bir içtihadın diğerinin hükmünü geçersiz kılamayacağı konusunda icma etmişlerdir. (Zerkâ, *Şerhu'l-Kavâid*, s. 155.) "İctihad ile ictihad nakzolmaz" (*Mecelle*, mad. 16) şeklinde genel kural dönüşen bu anlayış aslında teorik planda hukuk yapmanın ve fikir özgürlüğünün zirvesine işaret etmektedir.

⁶¹ Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 17.

⁶² Dönmez, "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", *Usul*, I, 1 (2004), s. 41.

kaniyet ve bilimsellikte örtüşmeyeceği açıktır. Hatta tek başına fıkıh yapmanın uhrevi bir karşılığının var olması bile başlı başına bir dinamizmdir.

Muhattie görüşünü benimseyenler, Allah katındaki doğru hakkında bazen kat'î bazen de zannî bir delilin varlığından söz etmektedirler. İctihat edilen konuda zannî bir delilin var oluşu, müctehidin isabet edemese de sırf bu yöndeki çabası sebebiyle mükâfat kazanacağıının gerekçesi olarak gösterilmektedir. Hakkında kat'î nass bulunması durumunda iki durum gündeme gelebilmektedir. Birincisi, nass kat'î olsa da manası bütün yönleriyle açık olmadığı için farklı içtihatlarla müsait olması, ikincisi bütün yönleri ile farklı yorumlara kapalı olmasıdır. Birincisinde farklı içtihat ya da sonuçtaki hata, sevap vesilesi olarak görülebilir. Ancak kat'î ve açık nass varken ondaki hükme aykırı olarak farklı içtihatla bulunmak sevap bir yana, dini sorumluluğu mucip bir durum olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu durum din ve onun fihhi boyutunda tahribata neden olur ve dinin ve onun hukuk anlayışından uzaklaşmaya götürebilir. Dolayısıyla bu durumun dinamizmle bir bağlantısı olamaz.

Musavvibeye göre her müctehit isabet eder ve içtihatların doğruluk dereceleri birbirine eşittir. Eğer Allah katında bütün içtihatların doğruluğu eşitse bu durumda içtihatla doğruya ulaşma adına üst düzey çaba harcamanın rasyonel dayanağı kalmayacaktır. Nassın bulunduğu ancak hüküm çıkarmak için içtihatla bulunmanın gerekli olduğu bir durumda o nassla kastedilen şeyin, bir diğer ifadeyle o nasstaki ilâhî iradenin ne olduğunun tespiti içtihatla olacaktır. Doğru birden fazla olduğunda zorunlu olarak o nass ile ortaya konan ilâhî irade de o oranda fazla olacaktır. Bu durum ilâhî iradenin taaddüdü gibi çelişkili bir sonuca götürebilir. İctihadi sonuçlar zanniyet ifade etse de içtihat son tahlilde nassa dayalı konularda murad-ı ilâhîyi arama çabasıdır.

Her müctehidin isabet edeceğini kabul etmek, kontrolsüz bir dinamizme sebep olabilmektedir. Bu açıdan hakikatin Allah katında tek olması bir yandan müctehide bu hakikati yakalamada cesaret verir ve teşvik ederken öte yandan içtihat sırasında zihninin merkezinde sürekli olarak vahiyden bağımsız düşünmenin ve dolayısıyla hevaya uymanın yanlış sonuçlara götüreceği düşüncesini güncel tutmaktadır.

Musavvibenin “eşbeh” kolu “ta’addü’l-hukûk” gurubundan dinamizm anlayışına daha yakındır. Eşbeh yaklaşımı görüşlerden birisinin Allah katındaki doğruya daha yakın olduğunu savunduklarından, müctehitlerin o doğruya ulaşmada bir rekabet içerisinde olmalarına yol açabilir. Çünkü bu durum bir taltiftir ve üst düzeyde bir motivasyon sağlamaktadır. Allah katındaki doğruya en benzer olma düşüncesi içtihatların sürekli gözden geçirilmesine, metodolojik tutarlılığa ve dinamizme hizmet etmektedir.

Muhattieye göre Allah katındaki doğru gizli bir hazineye benzer.⁶³ Müctehitler ona ulaşmak için büyük gayret sarf ederler. Hazineyi bulan kat kat sevaba, bulamayan ise uğraşı sebebiyle hak ettiği sevaba ulaşmış olur. Eğer ne olduğu açıkça

⁶³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 364; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 33.

belirtilmiş olsaydı, içtihadta gerek kalmadığı gibi, hukuka dinamizm sağlaması da içtihadattan beklenemezdi.

Sonuç olarak içtihat amelîyesinin bizzat kendisi fıkıhî statik olmaktan çıkıp, dinamik hale getiren bir eylemdir. Ayrıca içtihadın ayrılmaz parçası olan içtihadta hata ve isabet tartışmaları da bu dinamizmi müçtehitlere verdiği motivasyon ve cesaret sayesinde diri tutmuştur. Dolayısıyla gerek musavvibe gerekse muhattat görüşünü savunsun bütün müçtehitler için bu konu bir teşvik unsuru olmuş, bunun neticesinde de fıkıhtaki hukukî dinamizm asırlar boyunca var olmuştur.

Sonuç

Sosyal hayatta karşılaşılabilecek bütün hükümler Allah tarafından önceden ayrıntılı olarak belirlenmiş ve ortalama her insanın anlayabileceği seviyede olsaydı içtihat ve bunun yöntemini öğreten usul ilmine gerek olmazdı. Bu durum kaçınılmaz olarak sosyal hayatın statik adeta insan dışı bir tarzda cereyan etmesini gerektirirdi. İnsanın ve oluşturduğu veya oluşturmak zorunda olduğu sosyal hayatın sürekli gelişmekte olması gerçeği, önceden bütün ayrıntılarıyla belirlenmiş bir hukukî yapı oluşturmayı büyük oranda engellemektedir.

İslam'ın evrensel oluşu ve kıyamete kadar geçerli kalacağı gerçeği ve sosyal hayatın olumlu veya olumsuz istikamette sürekli değişiyor olması, hükümlerin bu yapılara uygun çözümler üretecek nitelikte olmasını gerektirmektedir. 21. asır insanının karşılaştığı sosyal problemlerin Kur'an'ın iniş döneminde ayrıntılı ve değişime kapalı olarak belirlenmiş olması o dönem insanının İslam'a inanmasını zorlaştırıcı rol oynayacaktı. Kaldı ki 21. asır insanlık için bir son değıldir.

Bu noktada içtihadın İslam hukukunun hükümlerini oluşturmadaki önemi ortaya çıkmaktadır. İctihatların ana kaynaklarla uyumu problemi başlangıçtan itibaren "isabet" ve "hata" sorusunu gündeme taşımıştır. Yapılan bu fikri tartışmalar içtihat ehliyetine kimlerin sahip olduğu tartışmaları ile içtihadı disiplinize etmiş ve hükümlerin özden uzaklaşmamasını büyük oranda gerçekleştirmiştir.⁶⁴

"İsabet" ve "hata" konusunda bazı âlimlerin hangi görüşü benimsedikleri hususunda farklı kanaatler vardır. Yine bu ulemanın konu hakkındaki metodolojik kanaatlerini gerekçeleriyle ilgili net şeyler söyleyebilmek de zordur. Görüşlerin dayanaklarıyla ilgili deliller sıralanmakta, ancak neden o görüşün benimsendiğinin düşünce temelleri sorgulanmamaktadır.

Âlimlerin çoğu Allah katında önceden belirlenmiş bir hakikatin/doğrunun bulunmadığı görüşündedir. Bunun temelinde muhtemelen müçtehitlerin içtihadlarının yönünü, şeklini ve içeriğini etkileyen faktörlerin birbirinden farklı olmasıdır. Bu farklılıkların birbirinden değişik sonuçlara götürmesi mümkündür. Aynı durum araya uzun zaman giren ve mekân itibarıyla sosyal doku ve donanımı çok farklı olan toplumlarda aynı konuya ilişkin içtihatlar farklı olabilecektir. Öyle ise zaman ve mekân boyutu dikkate alınmadan bütün çağlarda geçerli tek bir doğrunun varlığı

⁶⁴ Koşum, "İctihatta Hata ve İsabet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl*, 5 (2006/1), s. 14.

ğı dinamizmi olumsuz yönde etkiler düşüncesiyle musavvibe, doğrunun öznelliğini savunuyorsa sonuç açısından muhatta ile aralarında farklılık yok demektir. Çünkü son tahlilde Allah katında bir tek doğru olsa da olmasa da, biz o doğrunun ne olduğunu nesnel olarak bilebilme şansına sahip değiliz.

İçtihadî konularda Allah katında doğrunun önceden belli bir doğru var olsun veya olmasın, bütün müçtehitler isabet etsin veya içlerinden birisi isabet diğerleri hata etsin sonuç büyük oranda aynıdır: İçtihat müçtehidin ana görevidir ve ulema hem konuya hem müçtehidin sorumluluğu hem de Allah katındaki doğru yönüyle birlikte değerlendirmiştir. Bu durum dinamik yapıya sahip fikhın gelişmesinin ana motivasyonlarından birisi olmuştur. Kasdî yanlış yapmanın dışında müçtehit içtihadından dolayı sorumlu değildir ve sevap işlemiş olur. Kasdî hataların önüne de zaten, "İçtihat ehliyetinin şartları" anlayışıyla geçilmiş olmaktadır.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), *Keşfü'l-Esrâr*, thk. Muhammed el-Mu'tasim bi'llah el-Bağdâdî, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1417/1997, I-IV.
- Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Müsned*, Çağrı Yay., II. bs., İstanbul 1992.
- Âmidî, Seyfüddin Ali b. Muhammed (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1985.
- Apaydın, H. Yunus, "İçtihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXI, 432-445.
- , "Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2008, XXXV, 37-40.
- Aybay, Aydın ve Aybay, Rona, *Hukuka Giriş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., VII. bs., İstanbul 2011.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef (ö. 474/1081), *İhkâmü'l-Fusuûl fî Ahkâmî'l-Usûl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1979.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, Çağrı Yay., II. bs., İstanbul 1992.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzi (ö. 370/981), *el-Fusul fî'l-Usûl*, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 1994, I-IV.
- Dalgın, Nihat, "Değişim Stratejisi Açısından Hukuk ve İslam Hukuku", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, Samsun 2003.
- Dönmez, İbrahim Kafi, "İçtihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", *Usûl: İslam Araştırmaları*, I, 1 (2004).
- , "İslam Hukukunda İçtihat ve İçtihat Metodları", *Avrupa İslam Üniversitesi İslam Araştırmaları*, yıl. 1, S. 1, 2008.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basri, Muhammed b. Ali (ö. 436/1044), *Şerhü'l-Umed*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine 1990, I-II.
- Erdoğan, Mehmet, "İslam Hukukunun Dinamizmi, Esneklik ve İkame Kurumlar", *İslam Fıkıhının Dinamizmi* (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, ed. Yunus Vehbi Yavuz), Kurav Yay., Bursa 2006.
- Esen, Bilal, *Hanevî Usul Eserlerinde İçtihad Teorisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Gazâlî, Ebû Hâmid (ö. 505/1111), *el-Mustasfa min 'ilmi'l-usûl*, Bulak 1324, I-II.
- Gözler, Kemal, *Hukuka Giriş*, Ekin Kitabevi Yay., III. bs., Bursa 2006.
- Gürkan, Ülker, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, III. bs., Ankara, 1999.
- Hallaf, Abdulvahhab, *Masâdiru't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Dârü'l-Kalem, Kuveyt 1970.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed ez-Zâhirî (v.456/1064), *en-Nübez fî usûli'l-fikh*, Kâhire 1981.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müçtehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Kahraman Yay., İstanbul 1985.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekir (v.751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakkîin*, thk. Abdurrahmân el-Vekîl, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire ty.
- Karaman, Hayreddin, *İslam Hukukunda İçtihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1975.
- Kemâlî, Muhammed Haşim, *İslam'da İfade Hürriyeti*, çev. Muhammed Şeviker, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- , "İçtihat ya da Re'y", çev. Tevhit Ayengin, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, 2, (2005).
- Koşum, Adnan, "İçtihat Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 5 (2006/1).
- Köse, Saffet, "İslâm Hukukunun Statik Olduğu İddiasının Tahlili", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Konya 1996.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (v.261/874), *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Okur, Kâşif Hamdi, "İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Konya 2004.
- Önen, Mesut, *Hukukun Temel Kavramları*, II. bs., İstanbul 1988.
- Pekcan, Ali, "Mevrîd-i Nass'ta İctihâd'a Mesâğ Yok (mu) dur (İctihâd'ın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, S. 2, Konya 2003.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (v.606/1209), *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh*, nşr: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî, Müessesetü'r-Risâle, II. bs., Beyrût 1992/1412.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs (v.204/820), *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts,
- Şener, Abdulkadir, "İslâm Hukukunda Re'y ve İctihad", *50. Yıl*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1973.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed (v.1250/1834), *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min 'ilmi'l-usûl*, Dâru'l-Fadile, Riyâd 2000.
- Tahir b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi, Gaye Problemi*, çev. Vecdi Akyüz ve Mehmet Erdoğan, Rağbet Yay., III. bs., İstanbul 1999.
- Telkenaroğlu, Rahmi, *İctihatta İsabet ve Hata Meselesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2010.
- Ünsal, Ertun, "Toplumsal Değişim ve Hukuk", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, IV, 1, 1992.
- Zerkâ, Ahmed b. Muhammed, *Şerhü'l-Kavâidi'l-Fıkhıyye*, II. bs., Dîmeşk 1989.